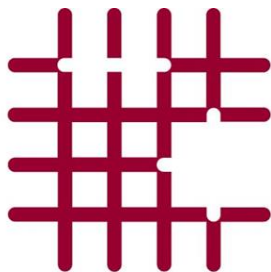

Toetsingskader voor Productiedieren

“All animals are equal but some animals are more equal than others”

RAAD VOOR DIERENAANGELEGEDEN

Aanbiedingsbrief

Den Haag, april 2016

Excellentie,

Met veel genoegen bied ik u hierbij de zienswijze "Eén toetsingskader productiedieren" aan die de Raad voor Dierenaangelegenheden op uw verzoek heeft opgesteld.

De keuze of een dier gehouden mag worden als productiedier is in essentie een normatieve keuze. Bij het besluit om een diersoort (al dan niet) te houden voor productie moet steeds opnieuw het evenwicht bepaald worden tussen het doel van productie en de mogelijke gevolgen voor gezondheid en welzijn van mens, dier en ecosysteem.

Voorliggend toetsingskader is bedoeld om deze keuze op een zorgvuldige, consistente wijze te kunnen maken. Het kader kan toegepast worden op alle diersoorten en is geschikt om zowel diersoorten die nog niet gehouden worden als diersoorten die reeds op de "productiedierenlijst" staan te toetsen. Er wordt een systematiek geïntroduceerd van 3 stappen: het verzamelen van informatie, het maken van een analyse en het afwegen van argumenten.

Daarnaast doet de Raad een aantal aanbevelingen bij het toepassen van dit toetsingskader. Aanbevolen wordt om eerst de geschiktheid van de diersoort om te worden gehouden te toetsen, en daarna pas de geschiktheid om voor productie te beoordelen. Bij nieuw geïntroduceerde productiediersoorten is het advies om eerst onthefing te verlenen op individuele en tijdelijke basis en onder voorwaarden. Deze voorwaarden leveren een bruikbare verkenning op voor houderijvoorwaarden. Leg de bevindingen hiervan vast in een dossier en zorg ervoor dat de overwegingen bij een beslissing openbaar zijn. Naast de nodige procedurele kennis acht de Raad het van belang dat inhoudelijke kennis omtrent productiedieren een duidelijke plek krijgt in het proces. Tot slot adviseert de Raad om deze afweging ook te maken voor dieren die al een lange historie hebben als productiedier.

De Raad heeft met genoegen aan dit onderwerp gewerkt. Vanzelfsprekend lichten we het voorstel graag toe. De RDA wenst u veel succes toe bij de toepassing van dit kader.

Hoogachtend,

Ir. M.H.W. Schakenraad
Secretaris Raad voor Dierenaangelegenheden

Inhoud

Samenvatting	5
1. Inleiding.....	8
1.1. Adviesvraag.....	8
1.2. Afbakening	8
2. Achtergrond	9
2.1. Wettelijk kader	9
2.2. Gehanteerde begrippen.....	10
2.3. Eerdere toetsingskaders.....	11
3. Uitgangspunten bij het toetsingskader.....	13
3.1. Inleiding	13
3.2. Zienswijze One Health	13
3.3. Relatie met de Huisdierenlijst	15
3.4. Wettelijke procedure.....	16
3.4.1. <i>Ontheffing</i>	16
3.4.2. <i>Toevoegen</i>	16
3.4.3. <i>Verwijderen</i>	17
3.5. Overwegingen.....	17
4. Toetsingskader.....	19
4.1. Drie stappen.....	19
4.2. Stap 1: Verzamelen van informatie.....	19
4.3. Stap 2: Analyse	22
4.4. Stap 3: Argumenten en afweging	23
5. Conclusies en aanbevelingen.....	25
Geraadpleegde Bronnen	27
Bijlage. One Health: af te wegen waarden	28
Colofon	33

Procedure

Deze zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid door een forum bestaande uit de Raadsleden drs. H.M. van Veen, prof.dr. L.J. Hellebrekers en dr.ing. H. Hopster (voorzitter). Ter voorbereiding op deze zienswijze is het forum zes maal bijeen geweest. Het forum is bij zijn werkzaamheden ondersteund door secretaris ir. M.H.W. Schakenraad en adjunct-secretaris drs. M.W. Oonk van het RDA-team.

Leeswijzer

Deze zienswijze begint met een inleiding waarin de adviesvraag geschetst wordt. In hoofdstuk twee wordt de achtergrond bij de adviesvraag toegelicht. In hoofdstuk drie wordt ingegaan op het doel en de uitgangspunten van het toetsingskader en wordt de relatie met andere zienswijzen gelegd. Hoofdstuk vier bevat een voorstel voor een toetsingskader. De Raad sluit deze zienswijze af met zijn conclusies en aanbevelingen.

Samenvatting

Op verzoek van de staatssecretaris van Economische Zaken heeft de Raad voor Dierenangelegenheden een toetsingskader ontwikkeld voor alle voor productie te houden diersoorten. De Raad hecht grote waarde aan transparante en consistente beleidsafwegingen. Eerder gaf de Raad zijn zienswijze over nieuwe, voor productie te houden vissoorten (2002) en de dromedaris als productiedier (2006). Met dit nieuwe toetsingskader kan een integrale, consistente afweging gemaakt worden of het houden van een diersoort als productiedier aanvaardbaar is. Deze afweging wordt gemaakt op basis van feiten, analyses en waarden volgens de One Health benadering.

De keuze om een diersoort toe te voegen aan, dan wel te verwijderen van de productiedierenlijst betreft in essentie een normatieve keuze. Op het moment dat er een concrete aanvraag voorligt zullen belangen van mens, dier en ecosysteem tegen elkaar afgewogen moeten worden.

Op basis van de Wet dieren is het verboden dieren te houden voor productie tenzij de diersoort geplaatst is op bijlage II van het Besluit houders van dieren. In dit Besluit kunnen ook specifieke houderijvoorschriften opgenomen worden met betrekking tot productiedieren. Daarnaast is het mogelijk om op basis van de Wet een individuele, concrete uitzondering op het verbod tot het houden van een diersoort voor productie toe te passen: een ontheffing.

Daarmee zijn er drie situaties mogelijk met betrekking tot productiedieren:

- a) Een aanvrager verzoekt om een individuele ontheffing om een bepaalde diersoort voor productiedoeleinden te mogen houden;
- b) Een aanvrager verzoekt om een diersoort toe te voegen aan bijlage II van het Besluit;
- c) Een aanvrager verzoekt om een diersoort te verwijderen van bijlage II van het Besluit.

Het toetsingskader kan toegepast worden op elk van deze situaties, al kunnen de argumenten om toe te voegen of te verwijderen verschillen. Het toetsingskader kan ook gebruikt worden voor diersoorten die andersoortige producten of diensten leveren. Het is wenselijk om het kader regelmatig te evalueren om het actueel te houden.

Het toetsingskader is als volgt opgebouwd:

Stap 1: Het verzamelen van informatie

In deze stap wordt informatie verzameld over de consequenties van het houden van de diersoort voor productiedoeleinden aangaande de drie aspecten: dier, mens en ecosysteem. Het bestaat uit feitelijke informatie over de diersoort en diens beoogde houderij-omstandigheden en economische, bedrijfskundige, ecologische en volksgezondheidsaspecten.

Stap 2: Analyse

Op basis van de feitelijke informatie die is verzameld in stap 1 wordt een analyse gemaakt van mogelijke knelpunten die voorzien worden voor het welzijn (inclusief gezondheid) van het dier. Daarnaast wordt er gekeken naar mogelijke risico's met

betrekking tot volksgezondheid en het ecosysteem. Tot slot wordt bekeken hoe de aanvrager voor de gesignaleerde knelpunten in maatregelen heeft voorzien die de kans op deze knelpunten minimaliseren.

Stap 3: Argumenten en afweging

In de laatste stap worden de verschillende argumenten betrokken bij het toelaten of juist afwijzen van een diersoort als productiedier op een rij gezet gerelateerd aan de waarden zoals beschreven in de zienswijze One Health. Op basis hiervan kan worden besloten welke argumenten doorslaggevend zijn bij het toelaten of juist afwijzen van een diersoort als productiedier.

Bij gebruik van het toetsingskader geeft de Raad de volgende uitgangspunten en aanbevelingen:

1. Maak een koppeling tussen de huisdierenlijst en de productiedierenlijst. Voordat de vraag 'kan deze diersoort gehouden worden voor productie' beantwoord kan worden, dient eerst de primaire vraag 'kan deze diersoort gehouden worden?' bevestigend beantwoord te zijn.
2. In geval er voor een diersoort sprake is van wezenlijk verschillende houderijsystemen of productiedoelen beveelt de Raad aan dat de afweging voor ieder van de verschillende houderijsystemen of productiedoelen afzonderlijk wordt gemaakt.
3. Bij het toelaten als productiedier van een diersoort die in Nederland niet eerder voor productiedoeleinden is gebruikt, wordt geadviseerd om dit – na volledige toetsing - altijd eerst op basis van individuele ontheffingen te doen. Aan deze ontheffing dienen voorwaarden aan het houden gekoppeld te zijn om het welzijn van de betreffende dieren te borgen. Ook kunnen er voorwaarden worden gesteld om aanvullende diergerichte gegevens (output parameters) te registreren ten behoeve van eventuele vervolfbeoordelingen.
4. Het toevoegen van een diersoort aan de lijst van diersoorten voor productiedoeleinden dient altijd gepaard te gaan met specifieke houderijvoorschriften die verankerd worden in het daartoe bestemde Besluit. Daar waar dit voor de reeds aangewezen diersoorten nog niet het geval is, adviseert de Raad om alsnog voor deze diersoorten specifieke houderijvoorschriften op te nemen.
5. Maak het mogelijk om voor de voor productiedoeleinden aangewezen diersoorten een verzoek tot herbeoordeling aan te vragen. Zorg hierbij wel voor stabiliteit door de conclusie van een (her)beoordeling tenminste vijf jaar geldig te laten zijn.
6. Pas het Toetsingskader niet alleen toe voor productiedieren zoals bedoeld in het Besluit maar gebruik het ook voor diersoorten die bedrijfsmatig andersoortige producten of diensten leveren.
7. Toets alle diersoorten van de huidige bijlage II van het Besluit met behulp van dit toetsingskader en leg de bevindingen vast in een dossier.

8. Maak de feiten, analyses en waarden op basis waarvan een besluit genomen wordt om een diersoort al dan niet te houden voor productie, transparant en inzichtelijk.

Tot slot merkt de Raad op dat voorliggend toetsingskader aangepast kan worden aan nieuwe inzichten op basis van nieuw beschikbare kennis en ervaring.

1. Inleiding

1.1. Adviesvraag

Op 21 augustus 2015 legde de staatssecretaris van Economische Zaken de voorzitter van de Raad voor Dierenaangelegenheden (verder: de Raad) de volgende adviesvraag voor:

“Om een afweging te kunnen maken of het houden van een diersoort als productiedier aanvaardbaar is, heeft de Raad specifieke toetsingskaders ontwikkeld. Deze toetsingskaders zijn ontwikkeld voor diersoorten behorende tot zoogdieren, vogels en vissen. Wageningen UR heeft een toetsingskader ontwikkeld voor insecten, dat mede gebaseerd is op de door de Raad ontwikkelde toetsingskaders.

Er is behoefte aan één toetsingskader waarmee, ongeacht de diersoort, op een consistente wijze afgewogen kan worden of de soort verantwoord gehouden kan worden als productiedier.”

Vóór 1 januari 2016 ontvang ik van u graag het volgende:

- Eén toetsingskader waarmee ongeacht de diersoort en ingedachte de al eerder ontwikkelde toetsingskaders een afweging gemaakt kan worden om diersoorten op de productiedierenlijst te plaatsen. Het kader dient rekening te houden met gezondheid en – welzijn van het dier. Risico's voor mens (niet zijnde voedselveiligheid), plant en milieu dienen te worden uitgesloten waarbij ook aandacht dient te worden geschonken aan deze risico's tijdens transport.
- Een systematiek hoe nu opgenomen diersoorten desgewenst weer van de lijst kunnen worden verwijderd.”

1.2. Afbakening

Diersoorten die voor productie gehouden mogen worden zijn opgenomen in bijlage II bij het Besluit houders van dieren. Dieren die niet vermeld worden in deze bijlage mogen niet gehouden worden voor productiedoeleinden. Het ministerie van EZ vraagt om een systematiek waarmee diersoorten kunnen worden toegevoegd aan, of verwijderd van, de productiedierenlijst. In deze zienswijze richt de Raad zich op het ontwerpen van een procedure en een kader hiervoor.

In de vraagstelling van het ministerie van EZ wordt voedselveiligheid uitgesloten van het Toetsingskader. De Raad kiest ervoor om dit wel mee te nemen in het toetsingskader als onderdeel van volksgezondheid.

2. Achtergrond

2.1. *Wettelijk kader*

In de Wet dieren is de intrinsieke waarde van een dier een moreel vertrekpunt (artikel 1.3). Intrinsieke waarde is echter geen zelfstandig afwegingscriterium en dient vooral om de wetgever en de beleidsmaker er op te wijzen dat het belang van het dier bij iedere afweging een plek moet krijgen. Met andere woorden, elke vorm van diergebruik moet over een drempel van nut en noodzaak, waarbij het belang van het dier als zodanig wordt meegewogen.¹

Voor bepalingen inzake het houden van dieren geldt in Nederland verder het nee-tenzij beginsel. Dit grondbeginsel is vanuit de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (1992) in de huidige Wet dieren (2011, verder Wet) overgenomen. Inzake het gebruik van dieren voor productiedoeleinden wordt dit beginsel toegepast in artikel 2.3 van de Wet. Dit artikel, eerste lid, luidt: 'Het is verboden dieren te gebruiken met het oog op de productie van producten, afkomstig van die dieren'. Op dit verbod wordt een uitzondering gemaakt voor diersoorten of diercategorieën (verder: diersoorten) die door de bewindspersoon zijn aangewezen krachtens een algemene maatregel van bestuur. De vraag die de Raad is gesteld, betreft de ontwikkeling van een afwegingskader voor toevoegen of verwijderen van diersoorten die voor productiedoeleinden kunnen worden gehouden als uitzondering op dit verbod.

In hoofdstuk 1 van het Besluit houders van dieren (2014, verder: Besluit) wordt eerst een algemeen kader geschetst voor het houden van dieren. Vervolgens geeft het Besluit specifiekere regels voor het 'houden van een dier voor landbouwdoeleinden' ofwel 'het houden van dieren voor productie'.

Een diersoort mag als zodanig gehouden worden als deze op grond van artikel 2.2, eerste lid, van de Wet is aangewezen als hiervoor geschikt blijkens plaatsing op de huisdierenlijst. De criteria hiervoor zijn uitgewerkt in artikel 1.4 van het Besluit. De diersoort mag door deze te houden geen onaanvaardbare mate van gevaar op schade voor mens en/of dier opleveren en mag geen onaanvaardbare aantasting van welzijn en gezondheid van het dier opleveren. Voor risicovolle diersoorten wordt gewerkt aan soortspecifieke houderijvoorschriften. Tevens mag het houden van het dier niet verboden zijn op basis van de Flora- en faunawet. De huisdierenlijst wordt vooralsnog alleen voor zoogdieren opgesteld.

In het Besluit wordt het aanwijzen van dieren voor productie uitgewerkt in artikel 2.1. In artikel 2.1 wordt verwezen naar bijlage II bij het Besluit waarin soorten en categorieën van in Nederland te houden productiedieren opgesomd worden.²

In artikel 2.2 – 2.5 van het Besluit worden algemene huisvestings- en verzorgingsnormen voor productiedieren beschreven. Naast deze algemene normen

---

¹ Gebaseerd op de memorie van toelichting bij de Wet dieren, onderdeel erkenning van de intrinsieke waarde van het dier (paragraaf 3.4.1).

² De volledige lijst van bijlage II bij het Besluit houders van dieren is te vinden op <http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2015-09-15#Bijlagell>

kunnen er in het Besluit specifieke houderijvoorschriften uitgewerkt worden. Specifieke houderijvoorschriften zijn er bijvoorbeeld voor het houden van varkens voor productie (hoofdstuk 2, paragraaf 4, artikel 2.11 – 2.27) en voor het houden van pluimvee (hoofdstuk 2, paragraaf 6, artikel 2.47 – 2.76).

2.2. Gehanteerde begrippen

De Raad hanteert bij het uitwerken van het rapport de volgende definities. De Raad is zich daarbij bewust dat geen enkele omschrijving sluitend is, maar wil met deze paragraaf een beschrijving geven met welke elementen rekening gehouden dient te worden.

Productiedieren

Dieren die gehouden worden voor de productie van dierlijke producten (zie definitie dierlijke producten).

Dierlijke producten

Van dieren afkomstige producten, al dan niet bewerkt of verwerkt, en daarvan afgeleide producten, met inbegrip van levende producten als broedeieren, sperma, eicellen en embryo's.³

Dierenwelzijn

In de zienswijze "Zorgplicht Natuurlijk Gewogen" uit 2012 hanteert de Raad het volgende begrip van dierenwelzijn:

"Een dier verkeert in een positieve staat van welzijn indien het in staat is om adequaat te reageren op: honger, dorst en onjuiste voeding; thermaal en fysiek ongemak; verwondingen en ziekten; angst en chronische stress, en het de vrijheid heeft om normale, soortspecifieke gedragspatronen te vertonen, die het dier in staat stellen om zich aan te passen aan de uitdagingen die de heersende omgevingsomstandigheden bieden, zodat het dier een staat bereikt die het als positief ervaart."

Inschattingen met betrekking tot dierenwelzijn⁴

Inschattingen van het welzijn van dieren dienen bij voorkeur te zijn gebaseerd op signalen, kenmerken en gedragingen van het dier zelf (prestatie- of output indicatoren) en niet uitsluitend op aspecten van de houderijomstandigheden (design- of input indicatoren).

Bovendien is voor het vaststellen van prestatie-indicatoren van belang, dat prestaties niet uitsluitend worden gemeten als maat voor welzijnsschade, maar dat het repertoire ook positieve kenmerken van het soortspecifieke gedrag moet bevatten die voor het dier bijdragen aan een goede staat van welzijn.

Prestatie-indicatoren voor dierenwelzijn zijn globaal in te delen in de onderstaande drie categorieën:

1. Indicatoren voor fysieke gezondheid en vitaliteit;
2. Indicatoren voor gedrag en mentale gezondheid;

---

³ Definitie uit de Wet dieren, artikel 1.1.

⁴ Uit de zienswijze "Fokkerij en Voortplantingstechnieken", RDA 2010

3. Indicatoren voor integriteit.

Dergelijke indicatoren, of de inschatting van hoe deze in de praktijk zullen uitpakken indien de dieren niet eerder voor productie zijn gehouden, vormen de basis voor de beoordeling van de geschiktheid van de diersoort of diercategorie voor productiedoeleinden.

Biologische karakteristieken

Hierbij worden bedoeld de biologische karakteristieken van het dier zoals omschreven in artikel 1.4 van het Besluit houders van dieren.

2.3. Eerdere toetsingskaders

Het is niet de eerste keer dat de Raad een toetsingskader voor productiedieren maakt of dat een toetsingskader is toegepast in de afweging om een diersoort toe te laten als productiedier. In 2002 bracht de Raad een gevraagd advies uit met een toetsingskader voor nieuwe, voor productie te houden vissoorten. In 2006 gaf de Raad advies over het toelaten van de dromedaris als productiedier inclusief een toetsingskader. In 2008 en 2012 publiceerde Wageningen UR een rapport over het houden van de dromedaris als productiedier. Daarnaast publiceerde Wageningen UR in 2012 een rapport "Het toelaten van insecten als mini-vee" dat mede is gebaseerd op de door de Raad ontwikkelde toetsingskaders.

Het toetsingskader voor de aanwijzing van nieuwe, voor productie te houden vissoorten lijkt sterk op het toetsingskader voor de dromedaris. Beiden gaan uit van informatie over de biologische karakteristieken van de diersoort, van algemene informatie met betrekking tot de productie en de productieomstandigheden en van specifieke welzijnsrisico's als gevolg van de productie.

Hierbij dient uit zoötechnische parameters te blijken dat er geen onaanvaardbare welzijnsproblemen optreden bij productie en hoe in praktijk invulling zal worden gegeven aan het managen van de productie. Bij de dromedaris wordt daarnaast het productiedoel toegevoegd aan het kader en wordt er expliciet aangegeven dat uit de informatie moet blijken dat de soort geschikt is als productiedier.

Het rapport "Het toelaten van insecten als mini-vee" kiest een andere invalshoek. Gesteld wordt dat het onwaarschijnlijk is dat insecten pijn kunnen beleven. Wel wordt gesteld dat uitgegaan moet worden van het voorzorgsprincipe aangezien de afwezigheid van bewijs dat insecten pijn kunnen beleven geen bewijs is van de afwezigheid van pijnbeleving. Bij insecten wordt het belangrijk geacht dat de basisbehoeften binnen de juiste marges vallen, te weten temperatuur, luchtvochtigheid en soort voedsel.

Gekozen wordt voor een benadering waarbij het kweken van insecten geen onnodige risico's met betrekking tot de Nederlandse volksgezondheid, economie en ecologie met zich meebrengen en de integriteit en gezondheid van het insect dienen tijdens de productie zoveel mogelijk in stand gehouden te worden. De risicoanalyse wordt gebruikt als uitgangspunt, er dient geverifieerd te worden of de insectensoort tot de Q-

organismen of Q-waardige organismen⁵ hoort. Daarna volgt het kader de weg van het verzamelen van biologische karakteristieken van de insectensoort, informatie met betrekking tot het productieproces en hoe aan diverse basisbehoeften van het insect tegemoet gekomen gaat worden.

Verder wordt er bij insecten specifiek ingegaan op de methoden (invriezen, verhitten en vermalen) waarop insecten het beste gedood kunnen worden. De toetsingskaders voor vissen en de dromedaris vragen alleen om een beschrijving van het dodingsproces zonder specifiek in te gaan op de methode.

Kortom, eerder vastgestelde toetsingskaders vertonen - naast verschillen - overeenkomsten voor wat betreft het aspect van relevantie van de biologische karakteristieken van de diersoort in relatie tot de huisvesting. Verschillen betreffen de uitgangspunten van de analyse om tot een afweging te komen of een diersoort verantwoord te houden is als productiedier.

Wat ontbreekt is een eenduidige manier om voor alle diersoorten een consistente afweging te maken op basis van feiten, analyses en waarden. Daarnaast gaan eerdere toetsingskaders vooral in op de feiten en analyse rond welzijn en gezondheid van de diersoort en worden andersoortige argumenten (bijvoorbeeld rond economische waarde of verontreiniging van het ecosysteem) niet geadresseerd.

Het ontwikkelde toetsingskader in deze zienswijze beoogt een kader voor een integrale afweging te zijn, waarbinnen alle relevante waarden een plek krijgen. Dit wordt uitgewerkt in hoofdstuk 3 en 4.

---

⁵ Q-(waardige) organismen staat voor Quarantaine (waardige) organismen, dit zijn voor planten of plantaardige producten schadelijke organismen gebaseerd op de Europese Fytorichtlijn (2000/29/EC).

3. Uitgangspunten bij het toetsingskader

3.1. Inleiding

De keuze om een diersoort toe te voegen aan, dan wel te verwijderen van, de productiedierenlijst is in essentie een normatieve keuze. Op het moment dat er een concrete aanvraag voorligt om een diersoort te gebruiken voor productiedoeleinden, zullen belangen van dier, mens en ecosysteem tegen elkaar afgewogen moeten worden. Het uitgangspunt is daarbij de zienswijze One Health (2016)⁶. Hiermee kan er een integrale afweging gemaakt worden bij het toelaten van een dier als productiedier.

Nederland kent een lijst met daarop diersoorten die in ons land gehouden kunnen worden: de huisdierenlijst. De Raad neemt deze huisdierenlijst als uitgangspunt. Voor plaatsing op de huisdierenlijst wordt de vraag beantwoord 'kan dit dier gehouden worden?'. Pas daarna wordt de vraag 'kan dit dier voor productiedoeleinden' worden gehouden?' beantwoord.

Het voorliggende toetsingskader heeft als doel om een handvat te geven voor de afweging van dier-, mens- en ecosysteembelangen op basis van feiten, analyses en waarden. Het toetsingskader ordent deze en maakt ze expliciet en transparant. Het toetsingskader kan zowel gebruikt worden voor een individuele ontheffing om een bepaalde diersoort te houden voor productie als voor een besluit een diersoort of diercategorie toe te voegen aan of te verwijderen van bijlage II van het Besluit.

In onderstaande paragrafen worden bovenstaande uitgangspunten toegelicht.

3.2. Zienswijze One Health

In de zienswijze "One Health" schetst de Raad een afwegingskader voor beleidsbeslissingen. Doel van dit afwegingskader is om op transparante en evenwichtige wijze het geheel van welzijn (inclusief gezondheid) van mens, dier en ecosysteem te optimaliseren. De basis voor dit afwegingskader is gelegd in de "Agenda voor het Dierbeleid" (RDA, 2010). Het afwegingskader bestaat uit een schema dat de verschillende onderdelen laat zien die deel uitmaken van een afweging, en een lijst met punten waaraan aandacht besteed zou moeten worden.

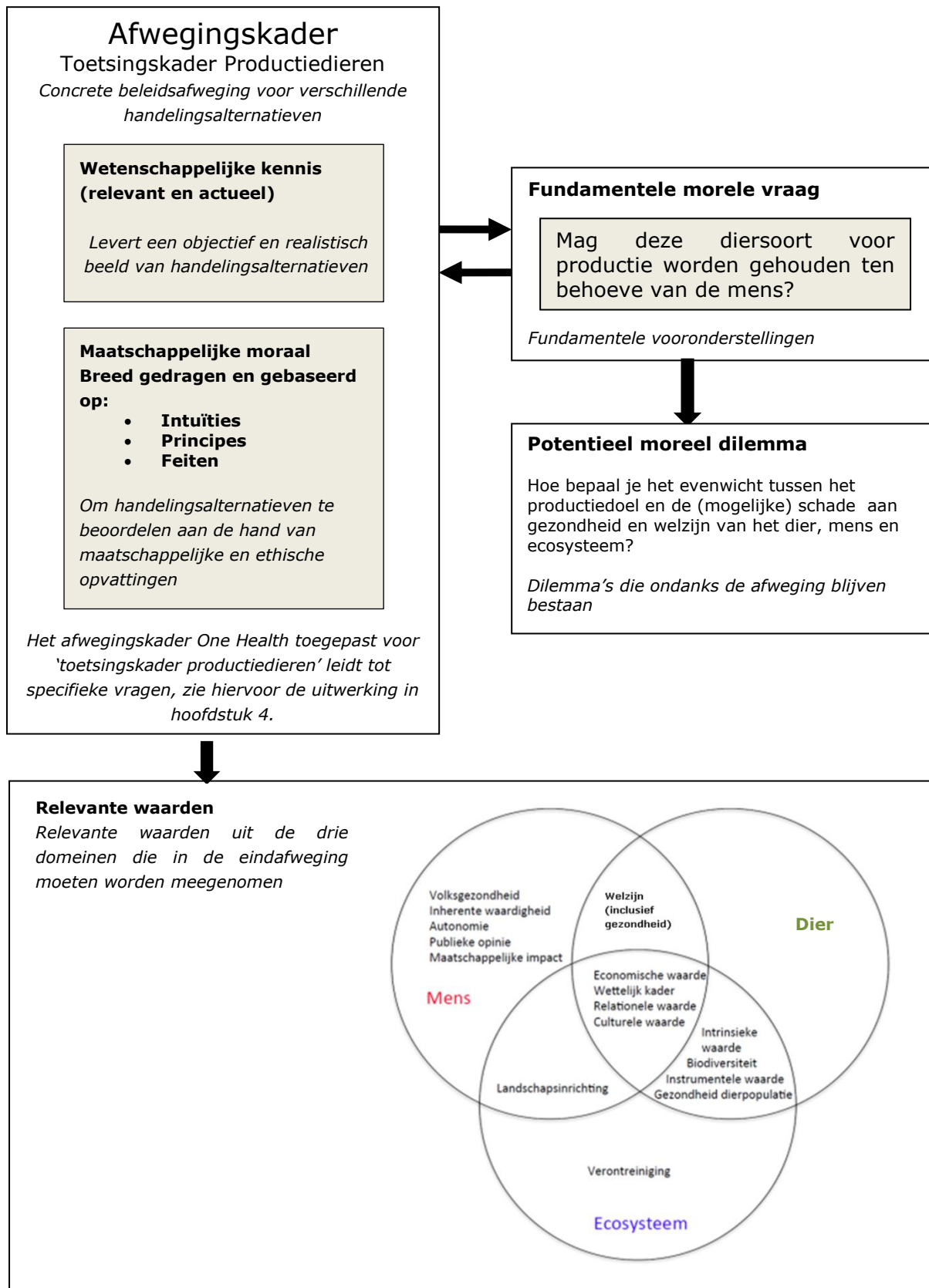
Het voorliggende toetsingskader is een toepassing en concretisering van dit afwegingskader met als achterliggende morele vraag "Mag deze diersoort voor productie gehouden worden (ten behoeve van de mens)?" en met als potentieel moreel dilemma "Hoe bepaal je het evenwicht tussen het productiedoel en de (mogelijke) schade aan gezondheid en welzijn van het dier, volksgezondheid en ecosysteem?"

Het One Health model beschrijft de relevante waarden bij deze afweging. De verzamelde informatie voor het toetsingskader en de analyse bieden aanknopingspunten om deze waarden tegen elkaar af te wegen.

---

⁶ Zienswijze "One Health" (RDA, 2016)

In bijgevoegde figuur staat het afwegingskader uit de zienswijze "One Health" verder uitgewerkt. In de bijlage worden de waarden genoemd in onderstaand kader verder toegelicht.

3.3. Relatie met de Huisdierenlijst

Het al dan niet toelaten van een diersoort als productiedier geschiedt volgens de Raad in twee stappen die logischerwijs voortvloeien uit de Wet. Voordat de vraag 'kan deze diersoort gehouden worden voor productie?' beantwoord kan worden, dient eerst de primaire vraag 'kan deze diersoort gehouden worden?' beantwoord te worden.

Nederland kent hiervoor de systematiek van de huisdierenlijst (voorheen ook aangeduid als positieflijst). Als een diersoort op de huisdierenlijst staat mag deze gehouden worden. Er zijn diersoorten die door een ieder gehouden mogen worden volgens de algemene huisvestings- en verzorgingsnormen zoals opgenomen in het Besluit (paragraaf 2, tabel 1). Daarnaast zijn er diersoorten die uitsluitend gehouden mogen worden met inachtneming van soortspecifieke houderijvoorschriften (tabel 2). Staat de diersoort niet op een van deze twee lijsten dan is het volgens het nee-tenzij beginsel verboden om deze diersoort te houden.⁷

Uitgangspunt van de Raad is dat diersoorten die worden getoetst op de wenselijkheid om deze voor productie te houden vooraleerst geschikt zijn bevonden om, al dan niet met soortspecifieke houderijvoorschriften, door de mens gehouden te worden. In de praktijk betekent dat, dat diersoorten niet eerder op de lijst voor productiedieren kunnen worden geplaatst dan nadat ze door de bewindspersoon voor de huisdierenlijst zijn aangewezen in tabel 1 of 2.

Voor de huisdierenlijst worden per diersoort de biologische karakteristieken van het te houden dier in kaart gebracht op basis van literatuurgegevens en beschikbare praktijkinformatie. Vervolgens wordt er een argumentenkaart opgesteld waarbij de risico's voor welzijn en gezondheid van het dier verder uitgewerkt worden. Naast gezondheid en welzijn van het dier wordt ook gekeken naar risico's voor de mens zoals letselschade en zoonosen. Op basis hiervan besluit de bewindspersoon of de diersoort wordt toegevoegd aan de huisdierenlijst.

Het houden van diersoorten voor productie onderscheidt zich van het houden van diersoorten van de huisdierenlijst voor gezelschap of hobby met name door het bedrijfsmatige aspect. Dit komt tot uiting in de commerciële doelstelling van de houderij van productiedieren en het geldende wettelijke kader. Deze bedrijfsmatige aspecten hebben in de regel gevolgen voor de manier waarop de diersoort gehouden wordt. Veelal betreft het grotere aantallen dieren die individueel over minder ruimte beschikken. Hun omgeving is gericht op efficiëntie en als ze buiten komen, is de verblijfstijd meestal beperkt.

Voor de huisdierenlijst worden vooralsnog alleen zoogdieren getoetst. Als bij een aanvraag om een diersoort voor productie te mogen houden het betreffende zoogdier nog niet getoetst is, adviseert de Raad dit te doen voordat er een beslissing kan worden genomen over het houden van de diersoort voor productie.

---

⁷ Aan het opstellen van de huisdierenlijst gaat een geschiedenis vooraf die teruggaat tot de publicatie van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (1992). De volledige context is na te lezen in de toelichting bij de wijziging van de Regeling houders van dieren in de Staatscourant (nr. 2934 ,publicatie 30 januari 2015).

Voor andere diercategorieën dan zoogdieren kan ook gebruik gemaakt worden van het voorliggende toetsingskader voor productiedieren. Op het moment dat andere diercategorieën dan zoogdieren getoetst worden voor plaatsing op de huisdierenlijst, adviseert de Raad deze plaatsing als uitgangspunt te nemen. Ook hier geldt dan dat diersoorten die niet op de huisdierenlijst staan, niet getoetst kunnen worden voor plaatsing op de productiedierenlijst.

3.4. Wettelijke procedure

Op basis van de Wet is het verboden dieren te houden voor productie tenzij de diersoort geplaatst is op bijlage II van het Besluit. Daarnaast is het mogelijk om op basis van de Wet een individuele, concrete uitzondering op het verbod tot het houden van een diersoort voor productie toe te passen: een ontheffing.

Daarmee zijn er drie situaties mogelijk met betrekking tot productiedieren:

- a. Een aanvrager⁸ verzoekt om een individuele ontheffing om een bepaalde diersoort voor productiedoeleinden te mogen houden;
- b. Een aanvrager verzoekt om een diersoort toe te voegen aan bijlage II van het Besluit;
- c. Een aanvrager verzoekt om een diersoort te verwijderen van bijlage II van het Besluit.

Het toetsingskader kan toegepast worden bij elk van deze situaties. In geval er voor een diersoort sprake is van wezenlijk verschillende houderijsystemen of productiedoelen beveelt de Raad aan dat de afweging voor ieder van de verschillende houderijsystemen of productiedoelen afzonderlijk wordt gemaakt. In onderstaande paragrafen worden de verschillende situaties verder toegelicht.

3.4.1. Ontheffing

Met een ontheffing kan een diersoort worden gehouden voor productie ook al staat deze niet op bijlage II van het Besluit. Een ontheffing zal in de regel worden toegekend aan een individuele ondernemer.

Als een diersoort in Nederland wordt geïntroduceerd als productiedier adviseert de Raad om, na volledige toetsing, altijd eerst te werken met een ontheffing. Op het moment van introductie wordt het dier in principe nog niet gehouden als productiedier en ontbreekt praktijkkennis over het houden van het dier voor productie in de Nederlandse situatie.

De Raad adviseert om een ontheffing altijd voor maximaal 5 jaar te verlenen. In deze periode dient de aanvrager praktijkinformatie te verzamelen met betrekking tot de relevante aspecten van het toetsingskader. Aan de ontheffing kunnen voorwaarden gekoppeld worden om welzijn en gezondheid van de betreffende diersoort te borgen.

3.4.2. Toevoegen

---

⁸ Met een aanvrager wordt hier “een belanghebbende” bedoeld

Het toekennen van een verzoek tot plaatsing van een diersoort op bijlage II van het Besluit heeft als gevolg dat een ieder die dat wil de betreffende diersoort kan houden voor productie.

De Raad hecht grote waarde aan een zorgvuldige toepassing van het toetsingskader waarin praktijkervaring in de Nederlandse situatie een belangrijke rol speelt. De Raad adviseert om voordat een diersoort geïntroduceerd wordt als productiedier eerst praktijkervaring in de Nederlandse situatie op te doen middels individuele ontheffingen alvorens eventueel wordt overgegaan tot plaatsing op bijlage II. Om dierenwelzijn en dieiergezondheid te kunnen borgen en het risico op onaanvaardbare knelpunten te minimaliseren adviseert de Raad tevens om het toevoegen van een diersoort aan de lijst van diersoorten voor productiedoeleinden, altijd gepaard te laten gaan met specifieke houderijvoorschriften in het Besluit. Daar waar het bij de reeds geplaatste diersoorten nog niet het geval is, adviseert de Raad om hiervoor alsnog houderijvoorschriften op te stellen.

3.4.3. Verwijderen

Het toekennen van een verzoek tot verwijderen van een diersoort van de productiedierenlijst heeft als gevolg dat de betreffende diersoort in Nederland niet meer voor productiedoeleinden gehouden mag worden. Hiertoe kan besloten worden als er nieuwe informatie beschikbaar is, als zich technologische doorbraken voordoen waardoor de afweging in een ander licht komt te staan of als er een verschuiving plaatsvindt in de maatschappelijke moraal waardoor het doel van de productie niet langer opweegt tegen de (mogelijke) schade aan dier, mens en/of ecosysteem.

De Raad adviseert om het mogelijk te maken om voor een diersoort een herbeoordeling in het kader van de productiedierenlijst aan te vragen in lijn met de herbeoordelingen die aangevraagd kunnen worden voor diersoorten op de huisdierenlijst. Er dient echter voorkomen te worden dat er voortdurend sprake kan zijn van herbeoordelingen, ook met het oog op de continuïteit van de bedrijfsvoering van de betrokken dierhouders. De Raad adviseert om voor de conclusie van een (her)beoordeling een geldigheidsduur van tenminste vijf jaar te hanteren, tenzij er sprake is van zwaarwegende redenen om dit in te korten.

Als er overgegaan wordt tot het verwijderen van een diersoort van bijlage II gaat de Raad er vanuit dat hier voor bestaande bedrijven altijd een reële overgangstermijn aan gekoppeld is.

3.5. Overwegingen

Bij het toestaan van een diersoort voor productiedoeleinden – via een ontheffing of door plaatsing op de productiedierenlijst – zullen meestal andersoortige argumenten gebruikt worden dan bij het verwijderen van een diersoort van die lijst.

Bij introductie van een niet eerder in ons land voor productie gehouden diersoort gaat het om één of hooguit enkele bedrijven die de betreffende diersoort willen houden als productiedier. Op het moment van de eerste aanvragen zal de diersoort in Nederland in principe niet of slechts op enkele bedrijven voor productie gehouden worden. Macroeconomische argumenten en argumenten met betrekking tot schade aan het ecosysteem

zullen in de afweging bij een of enkele bedrijven niet snel een belangrijke rol spelen, deze zijn veeleer gerelateerd aan grotere aantallen dieren of bedrijven.

Bij het verwijderen van een diersoort of diercategorie die reeds op de productiedierenlijst is geplaatst, zal er in een aantal gevallen sprake zijn van een sector die een economische waarde vertegenwoordigt welke komt te vervallen als de diersoort niet meer gehouden mag worden. De inbreuk op het eigendomsrecht van de dierhouder, het zelf kunnen beschikken en besluiten over hun dierhouderij (autonomie) en de rechtvaardiging van de eisen van algemeen belang ten opzichte van de bescherming van de fundamentele rechten van dierhouder (fair balance) spelen in dergelijke gevallen een belangrijke rol. Dit krijgt in de regel zijn weerslag in discussies over schadeloosstelling en uitfaseringsperiode. Met het besluit om een diersoort van de lijst voor productiedieren te verwijderen wordt immers verboden wat tot dan toe wettelijk was toegestaan.

Daarnaast constateert de Raad dat dieren in toenemende mate ingezet worden voor andere producten en diensten die steeds sterker een bedrijfsmatig karakter kennen. Dit kan bijvoorbeeld betrekking hebben op activiteiten en werkzaamheden waarbij dieren een ondersteunende of assisterende rol hebben in de zorg, in onderzoek en in het onderwijs. Hier heeft het Besluit op dit moment geen betrekking op omdat zij zich beperkt tot het aanwijzen van diersoorten die te houden zijn voor productie. De Raad adviseert daarom om het toetsingskader niet alleen te benutten voor productiedieren zoals bedoeld in het Besluit maar voor alle dieren die bedrijfsmatig ingezet worden om producten of diensten te leveren aan mensen.

Kortom: Het toetsingskader is in essentie gelijk voor zowel het toevoegen aan als voor het verwijderen van diersoorten aan bijlage II, maar de argumenten om toe te voegen of te verwijderen kunnen verschillen. Het voorliggende toetsingskader beoogt de feiten, analyse en waarden die gebruikt worden om over te gaan tot plaatsen of verwijderen helder te krijgen. Deze afweging zou zowel gemaakt moeten worden voor productiedieren zoals genoemd in het Besluit als voor dieren die andere producten en diensten kunnen leveren. Of je bedrijfsmatig biggen of puppy's produceert, maakt voor het toetsingskader geen verschil. De Raad acht het van groot belang dat ook besluitvorming over het gebruik van diersoorten voor productie zorgvuldig, transparant en consistent plaatsvindt.

"All animals are equal, but some animals are more equal than others"

4. Toetsingskader

4.1. Drie stappen

De Raad hanteert het uitgangspunt dat de productiedierenlijst op het niveau van (onder)soorten (zo nodig met vermelding 'gedomesticeerde vorm') wordt samengesteld. Om te kunnen afwegen of een diersoort toegevoegd aan, of verwijderd van de productiedierenlijst kan worden, wordt in dit hoofdstuk een systematiek bestaande uit drie stappen voorgesteld.

Stap 1: Verzamelen van informatie.

In deze stap wordt er informatie verzameld over de consequenties van het houden van de diersoort voor productiedoelinden aangaande de drie aspecten: dier, mens en ecosysteem. Dit bestaat uit feitelijke informatie over de diersoort en diens beoogde houderij-omstandigheden. Daarnaast wordt er informatie verzameld over economische, bedrijfskundige, ecologische en volksgezondheidsaspecten. Als een bepaald aspect niet van belang wordt geacht dient onderbouwd te worden waarom dit het geval is.

Stap 2: Analyse

Op basis van de feitelijke informatie, verzameld in stap 1, wordt een analyse gemaakt van mogelijke knelpunten die voorzien worden voor het welzijn (inclusief gezondheid) van het dier gelijk aan de systematiek van de huisdierenlijst. Daarnaast wordt er gekeken naar mogelijke risico's met betrekking tot volksgezondheid en het ecosysteem. Indien de verzamelde informatie in stap 1 te beperkt is, zal er eerst meer informatie aangeleverd moeten worden.

Tot slot wordt bekeken op welke manier de aanvrager voor de gesignaleerde knelpunten in maatregelen heeft voorzien die de kans op deze knelpunten minimaliseren. Op basis van deze analyse kunnen eventuele houderijvoorschriften en managementmaatregelen worden geformuleerd.

Stap 3: Afweging

In de laatste stap worden de verschillende argumenten betrokken op het toelaten of juist afwijzen van een diersoort voor productie op een rij gezet, gerelateerd aan de waarden zoals beschreven in de zienswijze 'One Health' (RDA, 2016). Op basis hiervan kan besloten worden welke argumenten doorslaggevend zijn bij toelaten of afwijzen van een diersoort voor productie.

In onderstaande paragrafen wordt toegelicht welke informatie gewenst is en door wie deze aangeleverd dient te worden, welke vragen er beantwoord dienen te worden en wie de mogelijke beoordelaar hiervan is.

4.2. Stap 1: Verzamelen van informatie

1) Dier

Algemeen	Soortnaam
	Ras

Biologische Karakteristieken⁹ (beschrijvend, als uitgangspunt voor huisvesting & verzorging)		
1	Leefomgeving: de mate waarin het dier van nature beweegt en de wijze waarop het dier van nature leeft in een specifieke omgeving	
2	Grootte: de gemiddelde grootte van het dier op volwassen leeftijd	
3	Activiteit: De mate waarin het dier van nature periodes van activiteit afwisselt met periodes van inactiviteit gedurende een dag of seizoen	
4	Voedsel en foerageren: De mate waarin en de wijze waarop een dier van nature foerageert en eet, inclusief de samenstelling van het opgenomen rantsoen	
5	Veiligheid: de mate waarin het dier van nature veiligheid zoekt en gebruik maakt van schuilgelegenheid	
6	Voortplanting: de wijze waarop het dier zich van nature voortplant en jongen grootbrengt	
7	Hygiëne en comfort: De mate waarin en de wijze waarop het dier van nature schoonmaak- en comfortgedrag vertoont	
8	Sociaal gedrag: De wijze waarop het dier van nature leeft met soortgenoten of andere dieren en daarmee sociale relaties onderhoudt	
9	Afleiding en speelgedrag: De mate waarin het dier van nature reageert op prikkels en afleiding	
10	Ziekten: De wijze waarop het dier zich van nature te weer stelt tegen ziekteverwekkers	

Houderijsysteem¹⁰		
Huisvesting (binnen en buiten)	1 ¹¹	Leefomgeving: a) wanden, vloer en grond, b) verlichting, luchtverversing en verwarming, c) afrastering en beschutting
	2	Grootte: afmeting, uitvoering en vormgeving
	5	Veiligheid: rust- en schuilmogelijkheden
	7	Hygiëne en comfort: mogelijkheid tot schoonmaak- en comfortgedrag
	8	Sociaal gedrag: huisvesting individueel/ groep, het aantal dieren dat in een groep wordt gehouden, bezettingsdichtheid, wanneer en op welk moment contact met overig gehuisveste dieren
Verzorging & voeding	3	Activiteit: rustmogelijkheden
	4	Voedsel en foerageren: type voer (incl. verhoudingen bij verschillende type), hoeveelheid voer, herkomst voer. Voermethode: toegang tot water en voer, wanneer voeren/ voeronthouding, stressbeperking bij voeren.
	9	Afleiding en speelgedrag: omgevingsverrijking
	10	Ziekten: voorkomende ziekten, ziekte incidentie, preventieve zorg, curatieve zorg (medicijnen ea), onderbrengen/afzonderen zieke dieren, reiniging en

⁹ Gebaseerd op artikel 1.4. Besluit houders van dieren

¹⁰ Gebaseerd op art. 2.2. van de Wet dieren

¹¹ De nummers corresponderen met de bijbehorende nummers bij het onderdeel biologische karakteristieken

		ontsmetting van de ruimte
	-	Handelingen aan het dier: ingrepen, biotechnologische handelingen, overige handelingen
Fokkerij	6	Voortplanting: mogelijkheden en de wijze van voortplanten, aanlevering uitgangsmateriaal (incl evt wildvang), omgang met nakomelingen, surplus dieren

Transport (aanvoer en afvoer)	Wijze van transport: type vervoer, bezettingsdichtheid, afstand en duur
Doden	Wijze van doden: methode ¹²

2) Mens

Bedrijfskundige informatie	Ervaringen met houden elders Doeleinde van productie Kwantiteit en kwaliteit van productie Productieproces Productiecyclus Deskundigheid & vakbekwaamheid personeel en erfbetreders Supervisie en inspectie Bedrijfsbegeleiding Benodigde apparatuur Operatieve ingrepen & onderzoeken (inclusief registratie medische zorg en sterfte) Administratie: Herkomst, bestemming of verplaatsing van dieren
-----------------------------------	--

Economische informatie	Bedrijfsgrootte (aantallen te houden dieren) Jaarlijkse omzet* Productievolume % BNP (Bruto Nationaal Product)* Aantal arbeidsplaatsen Aantal bedrijven
-------------------------------	--

*Niet van toepassing op individueel bedrijf/ individuele aanvrager

Volksgezondheid	Risico op ontsnapping uit bedrijf Risico op verwonding (oa letselschade) Zoönosen Overlast (geluid, geur) Voedselveiligheid Voorkomen verspreiding van ziekten
------------------------	---

3) Ecosysteem

Hierbij kan gedacht worden aan zowel lokaal, regionaal als nationaal niveau

¹² Conform geldende wet- en regelgeving: art. 5.1 Besluit houders van dieren en EU verordening 1099/2009. Indien er voor de soort geen specifieke regelgeving geldt, dient te worden aangetoond dat bij het doden van dieren en daarmee verband houdende activiteiten dieren elke vermijdbare vorm van pijn, spanning of lijden bespaard wordt (paragraaf 1.3, Besluit houders van dieren).

Milieu & omgeving	Emissies: o.a mest, ammoniak, broeikasgassen
	Gebruikte energie
	Waterbehoefte en -vervuiling
	Bodemkwaliteit
	Luchtkwaliteit
	Biodiversiteit & plantgezondheid
	Inrichting landschap
	Risico op invasiviteit (plaagvorming) en ontsnapping uit het bedrijf

Output parameters

Output parameters algemeen	Algemene fysiologische parameters
	Conditie ('body condition score')
	Normaal en afwijkend gedrag
	(Zelf)beschadigend gedrag/ beschadigingen aan het dier
	Eetlust
	Voortplanting
	Groei
	Mortaliteit
	Morbiditeit

Door wie wordt de informatie aangeleverd?

Door de aanvrager

Welke vragen worden er beantwoord?

- Is de informatie volledig?
- Is de informatie van voldoende kwaliteit?

Door wie wordt de vraag beantwoord?

Op basis van 'expert evaluatie', bijvoorbeeld een beoordelingscommissie

4.3. Stap 2: Analyse

	Aandachtspunten	Aanvragend bedrijf	Maatregel/ houderijvoorschrift
Huisvesting			
Verzorging en voeding			
Fokkerij			
Transport en doden			
Volksgesondheid			
Ecosysteem			

Door wie wordt de informatie aangeleverd?

Eerste analyse door de aanvrager aangevuld met een analyse op basis van expert evaluatie

Welke vragen worden er beantwoord?

- Kan er voldaan worden aan geldende wet- en regelgeving?
- In hoeverre worden welzijn, gezondheid en integriteit geschaad? Wat is de ernst van mogelijke welzijnsproblemen? Indien welzijn en gezondheid worden geschaad, zijn er voldoende mogelijkheden voor managen van het bedrijfsmatig houden van de betreffende diersoort om risico's op diergezondheids- en/of dierenwelzijnsproblemen te minimaliseren?
- Zijn er risico's met betrekking tot volksgezondheid en ecosysteem waarmee rekening gehouden dient te worden? Zo ja, zijn er voldoende mogelijkheden voor het managen om deze risico's te minimaliseren?

Door wie wordt de vraag beantwoord?

Op basis van 'expert evaluatie, bijvoorbeeld een beoordelingscommissie

4.4. *Stap 3: Argumenten en afweging*

Argumenten hebben betrekking op de gehele productieketen inclusief fokkerij, houderij-omstandigheden, transport en doden.

Het wettelijk kader wordt als eerste benoemd. Het wettelijk kader kan direct de handelingsalternatieven beïnvloeden. Met het wettelijk kader wordt niet bedoeld bijlage II bij het Besluit, dit is immers het wettelijk kader dat voor wijziging voorligt.

Een toelichting bij bovenstaande waarden kunt u vinden in de bijlage. De waarde welzijn is in bovenstaand kader bij het onderdeel dier verder gespecificeerd.

		<i>Weging</i>		
<i>Domein</i>	<i>Waarde</i>	<i>Zwaar</i>	<i>Middel</i>	<i>Licht</i>
	<i>Wettelijk kader</i>			
<i>Dier</i>	<i>Welzijn van het dier (zie definitie)</i>			
	<i>Gezondheid van het dier</i>			
	<i>Integriteit van het dier (inclusief ingrepen)</i>			
<i>Mens & Ecosysteem</i>	<i>Volksgezondheid</i>			
	<i>Publieke opinie & maatschappelijke impact</i>			
	<i>Economische waarde</i>			
	<i>Doel van productie ('instrumentele waarde')</i>			
	<i>Culturele en relationele waarde</i>			
	<i>Inherente waardigheid en autonomie</i>			

	<i>Verontreiniging (bv emissies, energie, bodemkwaliteit, waterkwaliteit, luchtkwaliteit)</i>			
	<i>Biodiversiteit</i>			
	<i>Landschap</i>			
	<i>Gezondheid dierpopulatie</i>			

Door wie wordt de informatie aangeleverd?

Informatie voor de feiten en argumenten komt uit de twee voorgaande stappen. Daarnaast is er plaats voor argumenten voortkomend uit de maatschappelijke context.

Welke vragen worden er beantwoord?

- Welke argumenten zijn er pro en contra het toelaten of verbieden van het houden van een diersoort voor productie? Welk gewicht hebben deze argumenten?
- Wegen de risico's op kosten voor dier, volksgezondheid en ecosysteem op tegen het perspectief op baten?

Door wie wordt de vraag beantwoord?

De bewindspersoon besluit op basis van welke argumenten een diersoort een ontheffing krijgt of toegevoegd/geschrapd wordt van bijlage II van het Besluit.

In geval van toevoegen/ verwijderen van een diersoort aan bijlage II zal de gebruikelijke voorhangprocedure bij een wetswijziging gevolgd worden.

5. Conclusies en aanbevelingen

De Raad vindt het van groot belang dat bij het al dan niet toelaten van een diersoort als productiedier er een zorgvuldige, consistente en transparante afweging plaatsvindt waarbij alle relevante waarden in voldoende mate worden meegewogen. Dat geldt evenzo voor het verwijderen van een diersoort van de productiedierenlijst. Deze afweging kan gemaakt worden met behulp van het voorliggende toetsingskader. Het toetsingskader is in essentie zowel voor toevoegen als voor het verwijderen van diersoorten aan bijlage II gelijk al kunnen de argumenten om toe te voegen of te verwijderen verschillen. Het is wenselijk dat het kader regelmatig geëvalueerd wordt om het actueel te houden.

Om dit te realiseren doet de Raad de volgende aanbevelingen:

1. Maak een koppeling tussen de huisdierenlijst en de productiedierenlijst. Voordat de vraag 'kan deze diersoort gehouden worden voor productie' beantwoord kan worden, dient eerst de primaire vraag 'kan deze diersoort gehouden worden?' bevestigend beantwoord te zijn.
2. In geval er voor een diersoort sprake is van wezenlijk verschillende houderijsystemen of productiedoelen beveelt de Raad aan dat de afweging voor ieder van de verschillende houderijsystemen of productiedoelen afzonderlijk wordt gemaakt.
3. Bij het toelaten als productiedier van een diersoort die in Nederland niet eerder voor productiedoeleinden is gebruikt, wordt geadviseerd om dit - na volledige toetsing - altijd eerst op basis van individuele ontheffingen te doen. Aan deze ontheffing dienen voorwaarden aan het houden gekoppeld te zijn om het welzijn van de betreffende dieren te borgen. Ook kunnen er voorwaarden worden gesteld om aanvullende diergerichte gegevens (output parameters) te registreren ten behoeve van eventuele vervolfbeoordelingen.
4. Het toevoegen van een diersoort aan de lijst van diersoorten voor productiedoeleinden dient altijd gepaard te gaan met specifieke houderijvoorschriften die verankerd worden in het daartoe bestemde Besluit. Daar waar dit voor de reeds aangewezen diersoorten nog niet het geval is, adviseert de Raad om alsnog voor deze diersoorten specifieke houderijvoorschriften op te nemen.
5. Maak het mogelijk om voor de voor productiedoeleinden aangewezen diersoorten een verzoek tot herbeoordeling aan te vragen. Zorg hierbij wel voor stabiliteit door de conclusie van een (her)beoordeling tenminste vijf jaar geldig te laten zijn.
6. Pas het Toetsingskader niet alleen toe voor productiedieren zoals bedoeld in het Besluit maar gebruik het ook voor diersoorten die bedrijfsmatig andersoortige producten of diensten leveren.

Overige aanbevelingen

Op het moment dat een diersoort of diercategorie ontheffing krijgt om voor productiedoeleinden gehouden te worden of toegevoegd/verwijderd wordt van bijlage II

van het Besluit ligt er een dossier op basis van welke feiten en argumenten het toegestaan of verboden is om de betreffende diersoort te houden.

Echter, diersoorten die op de huidige bijlage II van het Besluit staan, zijn niet beoordeeld door middel van een toetsingskader. De Raad adviseert om dit alsnog te doen en daarmee een dossier aan te leggen voor alle diersoorten die in ons land voor productie worden gehouden.

Het werken met dossiers biedt eveneens de mogelijkheid om eenvoudiger herbeoordelingen uit te kunnen voeren. Als er al een dossier ligt hoeft de aanvrager alleen nog maar aan te geven op welke punten de informatie dusdanig veranderd is dat er een herbeoordeling zou moeten plaatsvinden. Daarmee wordt bevorderd dat een herbeoordeling op een zorgvuldige, consistente wijze wordt uitgevoerd.

7. Toets alle diersoorten van de huidige bijlage II van het Besluit met behulp van dit toetsingskader en leg de bevindingen vast in een dossier.

De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) publiceert de afgegeven ontheffingen op basis van het Besluit op haar website. In het verlengde hiervan adviseert de Raad om naast de toegekende ontheffingen ook inzicht te geven op basis van welke feiten, analyses en argumenten een diersoort gehouden of juist niet gehouden mag worden voor productie. Dit kan bijvoorbeeld door openbare publicatie van de in aanbeveling 7 genoemde dossiers per diersoort. Uiteraard dient hierbij specifieke bedrijfsgevoelige informatie niet meegenomen te worden.

8. Maak de feiten, analyses en waarden op basis waarvan een besluit genomen wordt om een diersoort al dan niet te houden voor productie, transparant en inzichtelijk.

Op deze wijze is het voor een ieder inzichtelijk op basis van welke argumenten een bepaalde diersoort gehouden kan worden voor productie.

Tot slot merkt de Raad op dat voorliggend toetsingskader aangepast kan worden aan nieuwe inzichten op basis van nieuw beschikbare kennis en ervaring.

Geraadpleegde Bronnen

1. Bokkers, E.A.M., Schipper, W.A.H., Eilers, C.H.A.M. 2008. De dromedaris ingelijst? Een onderzoek naar de regelgeving bij de introductie van nieuwe productiedieren in Nederland met een casestudie over de dromedaris (*Camelus dromedarius*). Wetenschapswinkel Wageningen UR, Rapport 242, Wageningen.
2. Bokma-Bakker, M.H., Hopster, H. Kaandorp, J. Ohl, F., Poelarends, J. 2012. Advies over toevoegen van *Camelus dromedarius* aan de positieflijst voor productiedieren. Wageningen UR Livestock Research, Lelystad.
3. Hakman, A., Peters, M., Van Huis, A. 2013. Toelatingsprocedure voor insecten als mini-vee. Voor het plaatsen van nieuwe insectensoorten op de lijst voor productie te houden dieren. Wageningen UR, Laboratorium voor entomologie, Wageningen.
4. Lourens, S., Bokma-Bakker, M.H. en H. Hopster. 2016. Advies over de geschiktheid van de kwartel als productiedier. Wageningen UR Livestock Research, Rapport 929, Wageningen..
5. Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie. 2011. Ethiek in Beleid: waarden wegen met gevoel en verstand. Directie Voedsel, Dier en Consument, Den Haag.
6. Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie. 2012. Project rechtvaardiging voor het houden van dieren. Directie Plantaardige Agroketens en Voedselkwaliteit, Den Haag.
7. Neijenhuis, F., Ruis, M.A.W., Bokma-Bakker, M.H. 2015. Advies over de geschiktheid van de alpaca als productiedier. Lelystad, Wageningen UR Livestock Research, Rapport 928.
8. Ruis, M.A.W., Bokma-Bakker, M.H. 2014. Advies over de geschiktheid van de barbarie-eend als productiedier. Wageningen UR Livestock Research, Rapport 817, Lelystad.
9. Twee adviseurs dierenwelzijn, Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (persoonlijke mededeling)
10. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2002. Een toetsingskader en toelatingsprocedure voor aanwijzing van nieuwe voor productie te houden vissoorten. Den Haag.
11. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2006. Dromedaris als productiedier. Den Haag.
12. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2010. Agenda voor het Dierbeleid. Den Haag.
13. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2010. Fokkerij en Voortplantingstechnieken. Den Haag.
14. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2012. Zorgplicht Natuurlijk Gewogen. Den Haag.
15. Raad voor Dierenaangelegenheden. 2016. One Health. Den Haag.
16. www.wetten.nl. 2015. Wet Dieren.
17. www.wetten.nl. 2015. Besluit houders van dieren.

Bijlage. One Health: af te wegen waarden

Het afwegingskader biedt een reeks van relevante waarden om in aanmerking te nemen bij het maken van een afweging volgens het One Health-principe. Hieronder worden ze toegelicht en aangevuld met enkele relevante vragen om het geheel nog concreter maken. Het wettelijk kader staat bovenaan, omdat wettelijke onmogelijkheden een handelingsalternatief direct kunnen beëindigen. Het aspect 'individuele gezondheid' is onder de waarde 'welzijn' geschaard, in overeenstemming met andere zienswijzen van de RDA. De andere waarden zijn op alfabetische volgorde gerangschikt.

Wettelijk kader

Domeinen mens, dier en ecosysteem

Rechten en plichten volgens de in Nederland geldende wetten en regels, alsmede de uitvoering en handhaving daarvan. Voor de domeinen mens, dier en ecosysteem zijn voornamelijk de Wet publieke gezondheid, de Wet dieren en de Wet natuurbescherming van belang.

- *Welk wettelijk kader geldt voor een bepaald vraagstuk?*
- *Welke ruimte biedt het wettelijk kader?*

Autonomie

Domein mens

Bij autonomie gaat het erom dat mensen zelf kunnen beschikken over hun eigendommen en dat ze zelfstandig hun beslissingen kunnen nemen. Soms kan deze vrijheid wordt beperkt door een genomen besluit van de overheid. Bijvoorbeeld als het transport van dieren of goederen wordt beperkt bij een standstill of wanneer dieren op een bedrijf moeten worden geruimd.

- *Wat betekent het nemen van een bepaald besluit voor de autonomie van mensen?*

Biodiversiteit

Domeinen dier en ecosysteem

Hier gaat het over de variatie binnen en tussen soorten organismen in het ecosysteem. Door een besluit om zeldzame of bijzondere dieren te doden kunnen bijvoorbeeld bepaalde genen verloren gaan voor die populatie dieren: minder biodiversiteit. Vervuiling van een ecosysteem kan het voortbestaan van een biologische soort bedreigen, wat ten koste kan gaan van de biodiversiteit.

- *Welke uitwerking kan een besluit hebben op de biodiversiteit van dieren?*
- *Welke uitwerking kan een besluit hebben op de biodiversiteit in het ecosysteem?*

Culturele waarde

Domeinen mens, dier en ecosysteem

Culturele waarde heeft betrekking op gewoonten en opvattingen van mensen vanuit hun culturele achtergrond. De waarde die iemand aan dieren of het ecosysteem toekent, is deels gebaseerd op zijn culturele achtergrond, inclusief religie.

- *Welke rol spelen dieren in verschillende culturen?*
- *Welke rol speelt het ecosysteem in verschillende culturen?*
- *Welke uitwerking kan het nemen van een bepaald besluit hebben op culturele waarden?*

Economische waarde

Domeinen mens, dier en ecosysteem

Het maken van een kosten-batenanalyse is onderdeel van de besluitvorming. Onder 'kosten' spelen negatieve imago-effecten en schade een rol, evenals de eventueel gederfde inkomsten door bijvoorbeeld het verlies van jarenlange genetische vooruitgang bij een ruiming. Ook (on)gelijkheid van handelspositie en handelsbelangen bij import en export kunnen een rol spelen, en kosten voor medische handelingen aan dieren of mensen. Er kunnen ook 'baten' zijn van een bepaald alternatief: bespaarde kosten of directe opbrengsten. Kosten en baten kunnen afzonderlijk van elkaar in verschillende domeinen terecht komen: het ene domein draait op voor de kosten, terwijl een ander domein daar baat bij heeft. Tot slot heeft het ecosysteem een economische waarde die moet worden meegewogen.

- *Welk besluit heeft uit economisch oogpunt de voorkeur?*
- *Wat betekent een bepaald besluit voor de handelspositie van Nederland?*
- *Welk besluit is economisch gezien op de lange termijn het meest duurzaam?*
- *Hoe is de economische waarde van het ecosysteem uit te drukken?*

Gezondheid dierpopulatie

Domeinen dier en ecosysteem

Deze waarde betreft de gezondheid van dieren op populatieniveau en staat in de overlapping tussen de domeinen dier en ecosysteem. Dat is om meer redenen zo opgeschreven: ten eerste omdat het over zowel gehouden als niet-gehouden dieren gaat, ten tweede omdat de gezondheid van deze verschillende populaties elkaar kan beïnvloeden (met het oog op infectieziekten zoals bijvoorbeeld aviaire influenza of varkenspest) en ten derde omdat ze beide invloed hebben op het ecosysteem en vice versa. Factoren die invloed hebben op de gezondheid van een populatie gehouden dieren zijn bijvoorbeeld vaccinatie, huisvesting en leefomgeving, voedsel en diergeneeskundige zorg. Bij besmettelijke dierziekten spelen de wijze van verspreiden, de morbiditeit, de mortaliteit, het risico, de ernst en de duur van de ziekte een rol voor de gezondheid van de populatie. Onder risico wordt de kans verstaan dat een bepaalde situatie zich voordoet maal de consequenties die het voorkomen van een dergelijke situatie zou hebben. De gezondheid van een populatie dieren houdt soms direct verband met de volksgezondheid, namelijk bij (de epidemiologie van) zoönosen en voedsel-veiligheid. De gezondheid van dieren kan daarnaast implicaties hebben voor handel en handelsbelangen. De Nederlandse overheid zal in bepaalde gevallen moeten besluiten om wel of niet te handelen, en in het eerste geval moeten alternatieven tegen elkaar worden afgewogen.

- *Wat zijn de ziektematen (wijze van verspreiden, morbiditeit, mortaliteit, het risico, de ernst en de duur) van een besmettelijke dierziekte?*
- *Hoe groot is het risico voor de gezondheid van dierpopulaties op basis van deze ziektematen?*

Inherente waardigheid

Domein mens

Hier gaat het om de waardigheid van de mens zoals die als grondbeginsel is vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

- *Welke impact heeft een bepaald besluit op de waardigheid en autonomie van de mens?*
- *Welke invloed heeft een bepaalde aandoening op het functioneren van mensen?*

Instrumentele waarde

Domeinen dier en ecosysteem

Waarde van een dier of het ecosysteem in dienst van menselijke doelen. Mensen kunnen aan hetzelfde dier of ecosysteem verschillende instrumentele waarden toekennen. De instrumentele waarde van een koppel dieren is bijvoorbeeld voor een veehouder anders dan voor de rest van de samenleving.

- *Welke instrumentele waarde heeft een dier of een groep dieren, en voor wie?*
- *Welke instrumentele waarde heeft het ecosysteem, en voor wie?*

Intrinsieke waarde

Domeinen dier en ecosysteem

Dit is de waarde die een dier of het ecosysteem van zichzelf heeft, los van de functionele waarde die het heeft voor de mens. Zowel gehouden als niet-gehouden dieren hebben een intrinsieke waarde. Onder de intrinsieke waarde van het ecosysteem vallen het groene en het grijze milieu, dus de natuur en de flora en fauna alsmede de kwaliteit van lucht en water. Onder intrinsieke waarde valt ook de gezondheid van een individuele boom of juist een heel bos.

- *Welk effect heeft een bepaald besluit op de intrinsieke waarde van een dier?*
- *Welk effect heeft een bepaald besluit op de intrinsieke waarde van het ecosysteem?*

Landschapsinrichting

Domein mens en ecosysteem

De inrichting van het landschap beïnvloedt zowel mensen als het ecosysteem. Zie bijvoorbeeld ecoducten, urban ecology en de inrichting van gebieden naar gelang het bodemgebruik. Landschapsinrichting beïnvloedt de gezondheid van dieren en mensen door de rol en verspreidingspatronen van niet-gehouden dieren en eventuele (andere) vectoren bij infectieziekten.

- *Welke invloed heeft een bepaalde landschapsinrichting op mensen?*
- *Welke invloed heeft een bepaalde landschapsinrichting op het ecosysteem?*

Maatschappelijke impact

Domein mens

De gevolgen van een bepaalde gebeurtenis of besluit voor de samenleving en de mate waarin die gevolgen worden gevoeld omdat ze wel of niet overeenkomen met gepercipieerde maatschappelijke morele waarden. Maatschappelijke impact hangt nauw samen met culturele waarde en publieke opinie, maar is daar niet identiek aan. Het nemen van een besluit volgens de One Health-benadering kan een bepaalde impact hebben op iemand, een groep mensen of op de hele Nederlandse bevolking.

- *Welke maatschappelijke impact brengt het nemen van een bepaald besluit vermoedelijk teweeg?*

Publieke opinie

Domein mens

Publieke opinie is een breed gedragen, heersende mening, gebaseerd op gepercipieerde maatschappelijke waarden. Uit respect voor de autonomie van burgers erkent de overheid de publieke opinie als een relevante factor die in de besluitvorming moet worden benoemd en gewogen. Verschillende partijen, zoals onder andere de media, spelen een rol in het uitdragen, maar ook het beïnvloeden van de publieke opinie. Er is een nauwe samenhang met culturele waarde: de waarde die mensen subjectief aan een bepaald dier of diersoort of het ecosysteem toekennen is van invloed op de publieke opinie.

- *Wat is de publieke opinie over datgene of diegene waar een besluit over wordt genomen?*
- *Welke rol spelen verschillende partijen, zoals de media, in de beïnvloeding van de publieke opinie?*
- *Hoe groot is de beleving van een bepaald risico voor de volksgezondheid?*

Relationele waarde

Domeinen mens, dier en ecosysteem

Relatie betekent hier emotionele verbondenheid van een individu met andere mensen, met een dier of dieren, of met het ecosysteem. Een eigenaar kan gehecht zijn aan zijn dieren of aan een bepaalde plek, zoals een bos. Ook interacties tussen mensen tellen hier mee, bijvoorbeeld sociale interactie bij het wandelen met een huisdier, of interacties tussen veehouders en hun familie met de rest van de samenleving.

- *Welke uitwerking heeft een bepaald besluit op de relatie tussen mensen?*
- *Welke uitwerking heeft een bepaald besluit op de relatie tussen een dierhouder en zijn dieren?*
- *Welke relationele waarde hechten mensen aan het ecosysteem of een onderdeel daarvan?*

Verontreiniging

Domein ecosysteem

Verontreiniging van het ecosysteem door schadelijke stoffen. Broeikasgassen, CO₂-footprint en verontreiniging van bodem en oppervlakte- of grondwater zijn voorbeelden. Zowel de korte- als de langetermijneffecten van een besluit horen thuis in de afweging.

- *Leidt het nemen van een bepaald besluit tot verontreiniging van het ecosysteem?*
- *Wat zijn de korte- en langetermijneffecten van een besluit op het gebied van verontreiniging van het ecosysteem?*

Volksgezondheid

Domein mens

Hieronder wordt de gezondheid van de Nederlandse bevolking in al zijn aspecten op een hoger (maatschappelijk) aggregatieniveau verstaan. Veel factoren hebben hier invloed op, zoals voedselzekerheid en voedselveiligheid, maar ook de mogelijkheid om te sporten of te ontspannen in een recreatie- of natuurgebied. Een besmettelijke dierziekte die op mensen over kan gaan, vormt een risico voor de volksgezondheid. Voor een oordeel over dat risico zijn de morbiditeit, de mortaliteit, kans op voorkomen, de ernst en de duur van de ziekte voor zowel mensen als dieren van belang. Onder risico wordt ook hier de kans op voorkomen maal de consequenties verstaan. Het verkeer van personen en goederen heeft invloed op de volksgezondheid omdat het kan bijdragen aan de verspreiding van vectoren of ziekten. Mensen die beroepsmatig met dieren in aanraking komen lopen een groot risico, maar zijn zich daar in principe van bewust: bijvoorbeeld slagers, veehouders en dierenartsen. Daarnaast zijn er de mensen die zich niet bewust zijn van risico of onvrijwillig risico lopen op infectie, zoals omwonenden en toevallige passanten of betrokkenen. Er zijn ook mensen die al dan niet bewust een risico lopen door bepaalde acties te ondernemen of producten aan te schaffen. Binnen al die groepen zijn er mensen met en zonder verzwakt immuunsysteem. Onder meer kinderen, bejaarden, zwangere vrouwen en mensen die behandeld worden voor een chronische aandoening zijn groepen met een minder adequaat werkend immuunapparaat.

- *Wat zijn de ziektematen (wijze van verspreiden, morbiditeit, mortaliteit, het risico, de ernst en de duur) van een bepaalde zoönose?*

- *Hoe groot is het risico voor de volksgezondheid op basis van deze ziektematen?*
- *Hoe beïnvloeden gehouden en niet-gehouden dieren de volksgezondheid?*
- *Hoe beïnvloedt het ecosysteem de volksgezondheid?*

Welzijn (inclusief gezondheid)

Domeinen mens en dier

De RDA vindt dat dieren een eigen intrinsieke waarde hebben en kent aan het dier als voelend wezen dan ook een eigen welzijn toe. De intrinsieke waarde van een dier is in Nederland ook bij wet vastgelegd. Een individu – mens of dier – verkeert volgens de definitie die de RDA hanteert in een staat van welzijn wanneer het zich actief aan zijn levensomstandigheden kan aanpassen en daarmee een toestand kan bereiken die het als positief ervaart.

- *Wat betekent een bepaald besluit voor het welzijn van de betrokken mensen?*
- *Wat betekent een bepaald besluit voor het welzijn van de betrokken dieren?*

De raad ziet gezondheid als onderdeel van welzijn. Gezondheid gaat op individueel niveau over het functioneren van een mens of dier binnen zijn normale biologische grenzen. Daarbij hoort het 'in een staat van compleet fysiek, mentaal en sociaal welzijn verkeren', naar de definitie van de Wereld Gezondheidsorganisatie WHO. De gezondheid van een mens en een dier kunnen nauw met elkaar verbonden zijn. In negatieve zin is dat het geval bij een zoonose, een infectieziekte uit het dierdomein die ook voor mensen problemen kan veroorzaken. Het houden van dieren kan positieve invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen of op de gezondheid van mensen (bijvoorbeeld omdat zij meer lichaamsbeweging krijgen door het uitlaten van een huisdier).

- *Welk effect heeft een besluit op de individuele gezondheid van mensen?*
- *Welk effect heeft een besluit de individuele gezondheid van dieren?*
- *Op welke manier en in welke mate beïnvloeden de gezondheid en het welzijn van een individueel mens en een individueel dier elkaar?*

Colofon

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de staatssecretaris van Economische Zaken gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting hebben in de Raad.

De concept zienswijze is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad. Deze zienswijze is daarmee een product van de hele Raad.

De Raad voor Dierenaangelegenheden bestond op 1 maart 2016 uit de volgende deskundigen:

De heer prof.dr. J.J.M. van Alphen
De heer dr.ir. G.B.C. Backus
Mevrouw dr. H.M.G. Beers-Schreurs
De heer W.T.A.A.G.M. van den Bergh
De heer mr. A.G. Dijkhuis
Mevrouw prof.dr. A.A. Freriks
De heer prof.dr. S. Haring
De heer prof.dr. ir. L.A. den Hartog
Mevrouw A.L. ten Have- Mellema
De heer prof.dr. L.J. Hellebrekers
Mevrouw dr. S.A. Hertzberger
Mevrouw J.E. Hesterman
De heer A.J.M. van Hoof
De heer dr.ing. H. Hopster
De heer prof.dr.ir. A. van Huis
Mevrouw ir. M. de Jong-Timmerman
De heer J.Th. de Jongh

De heer drs. J. Kaandorp
De heer prof.dr.ir. B. Kemp
De heer prof.dr. F. van Knapen
De heer prof.dr. P.A. Koolmees
Mevrouw prof.dr. M.P.G. Koopmans
De heer dr. F.L.B. Meijboom
De heer ir. F.C. v.d. Schans
De heer dr.ir. M.C.Th. Scholten
Mevrouw prof. dr. M.M. Sloet v.
Oldruitenborgh-Oosterbaan
De heer prof.dr. J.A. Stegeman (MFM)
De heer ir. M.H.A. Steverink
De heer H.W.A. Swinkels
De heer dr.ir. J.W.G.M. Swinkels
De heer drs. R.A. Tombrock
De heer prof.dr.ir. van Trijp
Mevrouw drs. H.M. van Veen

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.RDA.nl. Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte adviezen downloaden.